

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

Iranian Civilization Research, Volume 6, Issue 2 - Serial Number 12, December 2024

A study of Lorestan Castles in the Middle Centuries of the Islamic Era

Hossein Sedighian¹ | Younos Yousofvand^{2✉} | Mohammad Bahrami³

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khoramabad, Iran.
E-mail: sedighian.h@lu.ac.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khoramabad, Iran. E-mail: yousofvand.y@lu.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khoramabad, Iran.
E-mail: bahrami.moh@lu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: 15 Jan 2024 Revised: 21 April 2024 Accepted: 21 June 2024 Published online: 16 Dec 2024</p> <p>Keywords: <i>Castle</i> <i>Lorestan</i> <i>Medieval centuries</i> <i>Islamic era.</i></p>	<p>Castles are a type of architecture whose pattern and structure are affected by geographical conditions, climate and political-social conditions. Most of the research that has been conducted so far in the field of castles of the middle Islamic era of Iran is related to areas such as Khuzestan, Central Plateau, South Khorasan, and Alborz mountain range. Lorestan Lorestan province, have received less attention from researchers. Nowadays, in this province, much evidence of various castles has been obtained, which were also used in the Islamic Middle Ages. Many of these Castles have been well-preserved and are famous until now such as Falak Ollaflak. Considering that no independent and targeted research has been done on this building, it is necessary to study them in an independent work. Therefore, the present research raises two questions: 1- In which important castles of the region have evidence of the Islamic Middle Ages been obtained? 2- These castles were generally managed by which social groups? The main purpose of the research is to investigate the comparative and relative history of medieval Islamic castles and to identify social groups that are somehow related to these castles in this era. The approach of the research is historical. The findings have been collected through library studies and fieldwork. The castles of this region can be divided into two governmental and non-governmental groups: Each group has differences in aspects such as positioning, size, and access path. The non-government castles were related to some social groups such as Ismailis.</p>
<p>Cite this article: Sedighian, Hossein, Yousofvand, Younos, & Bahrami, Mohammad. (2024). A study of Lorestan Castles in the Middle Centuries of the Islamic era. <i>Iranian Civilization Research</i>, 6 (2), 20-43.</p>	
<p> © The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman. DOI: 10.22103/JIC.2025.23959.1357</p>	

English Extended Abstract

1-Introduction

During the medieval Islamic period, from the 5th to the 8th century AH, various local and semi-independent governments, such as the Kakuyid dynasty (406–435 AH), the Seljuks of Jibal (Bursuqid emirs until 550 AH and Shumla or Shuwayli until 570 AH), and later the Atabegs of Lesser Lor (ruling until the mid-Safavid period) (Khudgo, 1378: 20–41), were present in what is now Lorestan Province. During this period, followers of different religious sects, including the Ismailis, were also active in the region (Qazvini Razi, 1358: 304, 469). Additionally, Lorestan was located along important communication routes, such as the road from Hamedan to Khuzestan. These factors highlight the necessity for the construction and development of fortresses and military strongholds in the region during this period. Despite the significance of some of these fortresses and their mention in historical sources, they have not been comprehensively studied, leaving their true nature unclear. Several questions remain regarding their functions and historical roles. The key research questions addressed in this study are: What fortresses were constructed or used in the region during the medieval Islamic period? What were the architectural characteristics of these fortifications? And which political or social groups may have used them?

2-Research Methodology

The present study is based on the description, classification, and analysis of the examined structures. The data collection method includes library research, reviewing all available documents containing relevant information about these fortresses. Additionally, field surveys were conducted to better understand certain fortresses and provide more accurate comparative dating.

3-Fortresses of Medieval Islamic Lorestan

Based on the conducted library research, at least two groups of fortresses can be identified in Lorestan during this period. The first group consists of fortresses that were mainly under the influence or control of the ruling governments of the region. The second group includes fortresses that, at certain times, were likely controlled by other political or social groups, such as the Ismailis.

Governmental Fortresses Four major governmental fortresses were studied: Shapurkhist Fortress (Falak-ol-Aflak) Farazin Fortress Grit Fortress (Sartang Qala) Changari Fortress These fortresses are notable because they are mentioned in historical sources and were used by regional governments as administrative centers or summer residences. Among these, the most significant fortress in Lorestan is Falak-ol-Aflak, which dates back to the pre-Islamic era but continued to function prominently during the medieval Islamic period in the city of Shapurkhist. During this time, it was also known as “Shapurkhist.” Both historical sources and archaeological evidence indicate its continuous use from the Seljuk to the Ilkhanid periods and beyond. Another important fortress is Farazin (also referred to as Farajin, Barjin, or Parchin). Historical sources indicate that it was one of the fortresses associated with Karaj Abu Dulaf (modern-day Astaneh, Shazand) (Hamawi, 1977: 4/249; Mustawfi, 1362: 69). Based on historical references regarding its location and features, it is likely that the Dez Fortress in Japlaq District, between the villages of Abbasabad and Zarnan, corresponds to the Farazin Fortress mentioned in historical sources. Field surveys have uncovered pottery fragments from the medieval Islamic period at this site. Other notable governmental fortresses include Grit Fortress (Sartang Qala) and Changari Fortress, though they appear to have been of lesser importance, with fewer archaeological findings compared to the

English Extended Abstract

---

previously mentioned fortresses. **Non-Governmental Fortresses** These fortresses are not mentioned in historical sources and had no direct affiliation with the ruling governments of the region. They were typically located along regional and transregional communication routes in mountainous and hard-to-reach areas. Such fortresses were often used by groups opposed to the ruling authorities, such as the Ismailis. The most important fortresses of this category include Kogan Cave-Fortress and Shineh Fortress, both of which are situated in mountainous and difficult-to-access locations along communication routes.

4-Discussion and Analysis

The strategic location of Lorestan along major communication routes, combined with the presence of significant regional governments, played a crucial role in the establishment of military fortifications such as fortresses. These factors motivated ruling powers to construct, renovate, or repurpose existing military fortifications. Many of these fortresses were located near key cities or along major roads. Additionally, fortresses were sometimes built in regions with favorable climatic conditions and political importance. These fortresses share several architectural features, including: Suitable access routes Irregular floor plans Construction using rubble stone, mud brick, and clay One or two layers of defensive walls multiple circular watchtowers depending on the fortress size numerous rooms Water-related facilities, such as wells and, occasionally, reservoirs Because of their strategic importance, these fortresses are frequently mentioned in historical texts. Besides governmental fortresses, several other notable fortresses from this period in Lorestan have been identified, though they are not mentioned in historical records. These fortresses are mostly located along the main communication route from Hamedan to Alishtar, Shapurkhist, and then to Lor. Compared to governmental fortresses, these structures are harder to access and are situated in more remote areas. In addition to typical architectural features like walls, watchtowers, and rooms, they also contain vital spaces such as reservoirs and food storage areas. A key aspect of non-governmental fortresses in Lorestan is their connection to the Ismailis. Some historical sources, such as *al-Naqz* by Qazvini Razi (6th century AH) and the travelogue of the Spanish traveler Benjamin of Tudela, mention the presence of Ismailis in mountainous regions between Shush and Hamedan (Jowadi & Floor, 1397: 120). Since the Ismailis were in conflict with the Bursuqid emirs, they sought refuge in remote, mountainous fortresses for protection. The Ismaili presence in the region continued until the Mongol campaigns led by Hulagu Khan, during which their key fortresses in Lorestan, such as Mongereh Fortress, were captured and their inhabitants eliminated.

5-Conclusion

Due to its mountainous terrain and strategic position along major transportation routes, Lorestan has been an ideal location for fortress construction from pre-Islamic times to the Qajar period. One of the key periods in which numerous fortresses were built or repurposed was the medieval Islamic era. This study examined two main categories of fortresses from this period: governmental and non-governmental. Based on architectural evidence, surface findings, and historical references, it was determined that governmental and non-governmental fortresses had significant structural differences. Governmental fortresses had easier access routes and fewer water and food storage facilities. Non-governmental fortresses, in contrast, were located on inaccessible mountain tops and were fully equipped with storage facilities for water and food. The non-governmental fortresses

English Extended Abstract

---

were linked to opposition groups and religious minorities, particularly the Ismailis, who used them as defensive strongholds against ruling authorities.

بررسی قلاع لرستان در سده‌های میانی اسلامی

حسین صدیقیان^۱ | یونس یوسف‌وند^۲ | محمد بهرامی^۳

۱. استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: sedighian.h@lu.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: yousofvand.y@lu.ac.ir
۳. استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: bahrami.moh@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۳۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: قلعه لرستان سده‌های میانی دوران اسلامی.</p>	<p>اغلب پژوهش‌هایی که تاکنون در زمینه قلاع دوران میانه اسلامی ایران صورت پذیرفته، در ارتباط با مناطقی هم‌چون خوزستان، فلات مرکزی، خراسان جنوبی و رشته‌کوه البرز هستند. برخی مناطق هم‌چون محدوده استان لرستان امروزی، از این جنبه کمتر مورد توجه پژوهش‌گران قرار گرفته است. امروزه در این استان، شواهد زیادی از قلاع مختلف به‌دست آمده که در قرون میانی اسلامی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند؛ برخی از این ابنیه تا حال حاضر نیز شهرت زیادی داشته و اهمیت خود را حفظ کرده‌اند مانند قلعه فلک‌الافلاک. نظر به اینکه تاکنون در ارتباط با این ابنیه پژوهش مستقل و هدف‌مندی صورت نگرفته، ضرورت داشت که در یک اثر مستقل به آنها پرداخته شود. از این رو پژوهش حاضر با طرح دو پرسش ۱- در کدام قلاع مهم منطقه شواهدی از سده‌های میانی اسلامی به‌دست آمده است؟ ۲- این قلاع عموماً توسط کدام گروه‌های اجتماعی اداره می‌شدند؟ به مطالعه تعدادی از قلعه‌های شاخص قرون میانه اسلامی منطقه لرستان پرداخته است. اهداف اصلی پژوهش بررسی مقایسه‌ای و تاریخ‌گذاری نسبی قلاع قرون میانی اسلامی و شناسایی احتمالی گروه‌های اجتماعی است که به نحوی در این دوران با این قلعه‌ها ارتباط داشتند. رویکرد پژوهش تاریخی است و یافته‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بازدیدهای میدانی گردآوری شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که در قرون میانه اسلامی علاوه بر اینکه از قلاع باقیمانده از ادوار قبل استفاده می‌شده است، تعدادی قلعه نیز در این دوران ساخته شده است. قلاع این دوران منطقه به دو گروه حکومتی و غیر حکومتی قابل تقسیم هستند: هر گروه از جنبه‌هایی هم‌چون موقعیت قرارگیری، ابعاد و اندازه و مسیر دسترسی، تفاوت‌هایی با هم دارند. علاوه بر این، قلاع غیر حکومتی این دوران منطقه با برخی گروه‌های اجتماعی هم‌چون اسماعیلیه مرتبط بوده‌اند.</p>
<p>استناد: صدیقیان، حسین؛ یوسف‌وند، یونس؛ بهرامی، محمد (۱۴۰۳). بررسی قلاع لرستان در سده‌های میانی اسلامی. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶(۲)، ۴۳-۲۰.</p>	
<p>ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.</p>	
<p>© نویسنده‌گان.</p>	
<p>DOI : 10.22103/JIC.2025.23959.1357</p>	

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

در بازه زمانی قرون میانه اسلامی یعنی قرن ۵ تا ۸ه.ق، چند حکومت محلی و نیمه‌مستقل بزرگ و کوچک در محدوده استان لرستان امروزی حضور داشتند که به ترتیب شامل این موارد است: آل کاکویه (۴۰۶-۴۳۵ه.ق)؛ سلجوقیان عراق عجم (امرای بوسقی تا ۵۵۰ه.ق و شوهلی یا شمله تا ۵۷۰ه.ق) و سپس اتابکان لر کوچک (حکومت تا اواسط دوره صفوی) (خودگو، ۱۳۷۸: ۲۰-۴۱). تغییرات حکومت‌ها و حاکمان این منطقه، در مواقعی با درگیری‌های نظامی نیز مرتبط بوده است (برای نمونه رک: بهرامی و صلاح، ۱۳۹۰: ۸۱ و ستوده، ۱۳۴۷: ۱۳۲). علاوه بر این، در همین برهه زمانی بعضاً پیروان فرقه‌های مذهبی گوناگون مانند اسماعیلیه نیز در منطقه حضور داشتند که تا حدودی موجبات درگیری‌هایی را فراهم آورده بودند (برای نمونه رک: قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۳۰۴ و ۴۶۹). در کنار این موارد، محدوده استان لرستان در مسیر چند راه ارتباطی بسیار مهم قرار داشته که امنیت و حفاظت از این راه‌ها برای حاکمان و حکومت‌های وقت این دوران منطقه، اهمیت بسیاری داشته است. به‌عنوان نمونه راه ارتباطی بسیار مهم همدان به خوزستان، از مسیر استان لرستان عبور کرده که در این مسیر مراکز مهمی هم چون لاشتر و شابرخواست، قرار داشتند (یزدپناه، ۱۳۵۰: ج ۱، ۵۵؛ یوسف‌وند و دیگران، ۱۴۰۲: ۷-۳۵). این مسیر به اندازه‌ای اهمیت داشته که حتی در طول دوره صفویه، برای حفاظت بیشتر از آن هفت قلعه مختلف مانند شهنشاه و رزه، در طول مسیر ایجاد شده است (قاسمی، ۱۳۹۴: ۵۸۳). در بخش غربی استان لرستان نیز راه ارتباطی خوزستان به غرب ایران عبور می‌کرده است (یوسف‌وند و نیستانی، ۱۳۹۸: ۱۹۳-۱۶۵). وجود تمامی این مسائل و برخی موضوعات دیگر، از جمله دلایلی هستند که ضرورت ایجاد قلعه‌ها و استحکامات نظامی را در این دوره نشان می‌دهند؛ قلعه‌هایی که حتی بعضاً در ارتفاعات و مسیرهای صعب‌العبور قرار داشته‌اند. با وجود اهمیت برخی از این قلعه‌ها و ذکر نام آنها در منابع تاریخی، اما تاکنون مورد مطالعه همه‌جانبه قرار نگرفته‌اند و ماهیت واقعی آنها پوشیده است و سوالات و ابهاماتی در مورد ماهیت و کاربری برخی از این قلعه‌ها مطرح است. در همین ارتباط مهم‌ترین پرسش‌های مطرح در پژوهش حاضر بدین شرح است: در بازه زمانی قرون میانی اسلامی چه قلعه‌هایی در منطقه ساخته یا مورد استفاده قرار گرفته است؟ شاخصه‌های معماری این قلاع چیست؟ و اینکه احتمالاً توسط کدام گروه‌های سیاسی یا اجتماعی مورد استفاده قرار گرفته بودند؟

۱-۲- پیشینه پژوهش:

بررسی منابع منتشر شده موجود در مورد قلعه‌های استان لرستان نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌های جامعی در ارتباط با قلاع قرون میانی اسلامی لرستان منتشر نشده است؛ اما در برخی پژوهش‌ها مانند کتاب دو جلدی «آثار تاریخی و باستانی لرستان»، مختصراً به معرفی برخی از اینگونه ابنیه پرداخته شده است. همین مطلب را در کتاب «گنجینه‌های آب لرستان» نیز می‌توان ملاحظه کرد که ضمن بررسی برخی قلاع، در ارتباط با قدمت و نحوه کاربری آنها مطالب پراکنده‌ای بیان شده است (حسن‌پور و میرزایی، ۱۳۹۸). در برخی پژوهش‌ها در قالب تک‌نگاری به‌طور مفصل به بررسی یکی از قلاع منطقه پرداخته شده است (سبزی و دیگران، ۱۳۹۴: ۵۴-۳۵؛ حسینی‌نیا و دیگران، ۱۳۹۴؛ حیدری و دیگران، ۱۳۹۴). به‌جز این موارد، بعضاً اطلاعات پراکنده و مختصری نیز در برخی منابع دیگر بیان شده که در پژوهش حاضر از آنها استفاده

شده است. آنگونه که بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد تاکنون در ارتباط با قلعه‌های سده‌های میانی اسلامی استان لرستان پژوهش‌هایی صورت گرفته، اما به صورت جامع و همه‌جانبه این ابنیه بررسی و مطالعه نشده‌اند؛ در عین حال که بعضاً موقعیت دقیق برخی قلاع تاریخی مانند دژ فرزین یا تاریخ‌گذاری تقریبی برخی دیگر، نیز به درستی صورت پذیرفته است. با توجه به این موارد ضرورت داشت که در پژوهشی جامعی به بررسی قلاع قرون میانی اسلامی لرستان پرداخته شود.

۳-۱- روش تحقیق:

با توجه به موارد پیش گفته، روش پژوهش حاضر بر پایه توصیف، طبقه‌بندی و تحلیل آثار مطالعه شده، استوار است. شیوه گردآوری اطلاعات نیز عمدتاً شامل مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی تمامی اسناد و مدارک منتشر شده یا نشده‌ای است که به نحوی اطلاعاتی در مورد این قلاع در آنها وجود دارد. علاوه بر این و به جهت آگاهی بهتر نسبت به برخی قلاع و تاریخ‌گذاری مقایسه‌ای دقیق‌تر آنها، از بررسی‌های میدانی نیز برای انجام پژوهش حاضر استفاده شده است.

۲- قلعه‌های سده‌های میانی اسلامی لرستان

با توجه به مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته، چنین مشخص شد که در این بازه زمانی حداقل می‌توان دو گروه از قلعه‌ها را در استان لرستان تعریف کرد: گروه اول قلعه‌هایی که عمدتاً تحت نفوذ یا اداره حکومت‌های وقت منطقه قرار داشتند؛ گروه دوم قلعه‌هایی که در برخی از برهه‌های زمانی، احتمالاً توسط گروه‌های سیاسی یا اجتماعی دیگر مانند اسماعیلیه، اداره می‌شدند. بر همین اساس، در پژوهش پیش رو ابتدا به بررسی قلعه‌های حکومتی و سپس قلعه‌های غیر حکومتی یا خود مختار، پرداخته خواهد شد (جدول ۱).

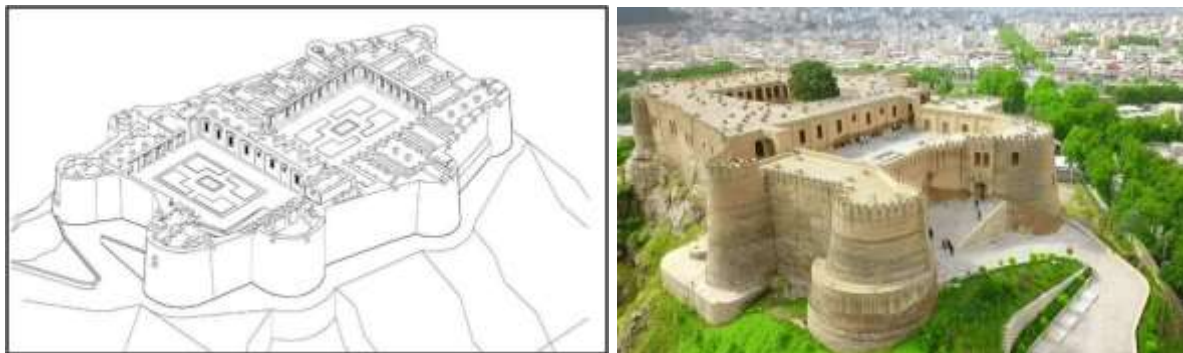
۱-۲- قلعه‌های حکومتی

۱-۲-۱- قلعه شاپورخواست یا فلک‌الافلاک

این بنا را می‌توان مهم‌ترین قلعه شناخته شده در محدوده استان لرستان دانست، پیشینه ساخت آن به قبل از دوران اسلامی بر می‌گردد و در قرون میانی اسلامی نیز به طور پیوسته در مرکز شهر شاپورخواست به حیات و جایگاه خود ادامه داده است. در این بازه زمانی قلعه فلک‌الافلاک با نام «شاپورخواست» شناخته می‌شد (ابن اثیر، ۱۹۶۵: ج ۹: ۷۹-۸۰؛ حموی، ۱۹۷۷: ج ۴: ۲۳۸). از این قلعه در برخی منابع تاریخی قرون میانی اسلامی یاد شده است که از آن جمله می‌توان به کتاب «تاریخ الفی» اشاره کرد که در ذکر وقایع سال ۴۲۵ ه.ق، به تصرف قلعه توسط ابراهیم ینال سلجوقی اشاره می‌کند (تتوی، ۱۳۸۲: ج ۴: ۲۲۳۲). لازم یادآوری است در کاوش لایه‌نگاری این قلعه که در اواخر سال ۱۴۰۲ و اوایل بهار ۱۴۰۳ صورت پذیرفت، شواهدی از سفال‌های دوره سلجوقی تا ایلخانی و پس از آن، به دست آمد که حاکی از روند مستمر حیات قلعه در طول دوران اسلامی است (قبادی‌زاده، ۱۴۰۳). این قلعه در حال حاضر با مساحت ۵۲۰۰ متر مربع بر روی تپه‌ای با بستر صخره‌ای در مرکز شهر خرم‌آباد قرار دارد (تصویر ۱-۲-۱). این قلعه ساختاری نامنظم با ۸ برج، یک چاه عمیق و دو حیاط مرکزی

دارد که پنج سالن نسبتاً وسیع و اتاق‌های متعددی در پیرامون آن شکل گرفته است (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ج ۱: ۱۱۲؛ افشارفر، ۱۳۷۸: ۵۲).

تصویر ۱-۲-۱- منظره عمومی و طرح سه بعدی قلعه فلاک‌الافلاک.

۱-۲-۲- قلعه فرزین

فرزین (فرجین، برجین یا پرچین) به استناد منابع تاریخی، در گذشته یکی از قلاع تابعه کرج ابودلف (شهر آستانه شازند امروزی) بوده است (حموی، ۱۹۷۷: ۴/۲۴۹؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۹). این قلعه در دوره سلجوقی تا ایلخانی اهمیت به‌سزایی داشته است (رفیعی، ۱۳۹۵: ۱۱۶)؛ زیرا برخی وقایع مهم تاریخی این دوران، به نحوی مرتبط با این قلعه است. از جمله این وقایع می‌توان به این موارد اشاره کرد: اقامت گهگاهی اتابک نصرت‌الدین محمد بن شمس‌الدین ایلدگز (دومین حاکم اتابکان آذربایجان) در این قلعه (عتبی، ۱۳۳۴: ۲۲)؛ نبرد ارسلان بن طغرل در حوالی این قلعه (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۶۱-۶۲) و اقامت موقت سلطان محمد خوارزمشاه و فرزندش رکن‌الدوله در این قلعه، درست در زمان فرار از دست مغولان (جوینی، ۱۳۷۵: ۲/۱۱۲-۱۱۳). موقعیت مکانی این قلعه چندان مشخص نیست، اما حوالی دو روستای فرزیان شهرستان ازنا و فرّ شهرستان شازند، به‌عنوان مکان احتمالی این دژ مطرح شده بود (دهگان، ۱۳۳۳: ۸۵؛ رفیعی، ۱۳۹۵: ۱۲۳ و رحمتی، ۱۳۹۶: ۱۳). طبق بررسی‌های میدانی صورت گرفته، نه در محدوده ارتفاعات روستای فر و نه در محدوده شهرستان شازند، وجود چنین قلعه مستحکمی بر فراز ارتفاعات شناسایی نگردید که شواهدی نیز از قرون میانی اسلامی داشته باشد. اما در محدوده بخش جاپلق شهرستان ازنا و حد واسط دو روستای عباس‌آباد و زرنان، یک تک‌کوه نسبتاً مرتفع و صعب‌العبور وجود دارد که بر فراز آن قلعه مستحکمی معروف به دز یا دژ، ساخته شده است. این قلعه به خط مستقیم در فاصله ۴۰ کیلومتری جنوب شهر کرج ابودلف، ۱۰ کیلومتری غرب روستای فرزیان و در دامنه اشتران‌کوه قرار گرفته است (تصویر ۲-۲-۱ و ۲-۲-۳).

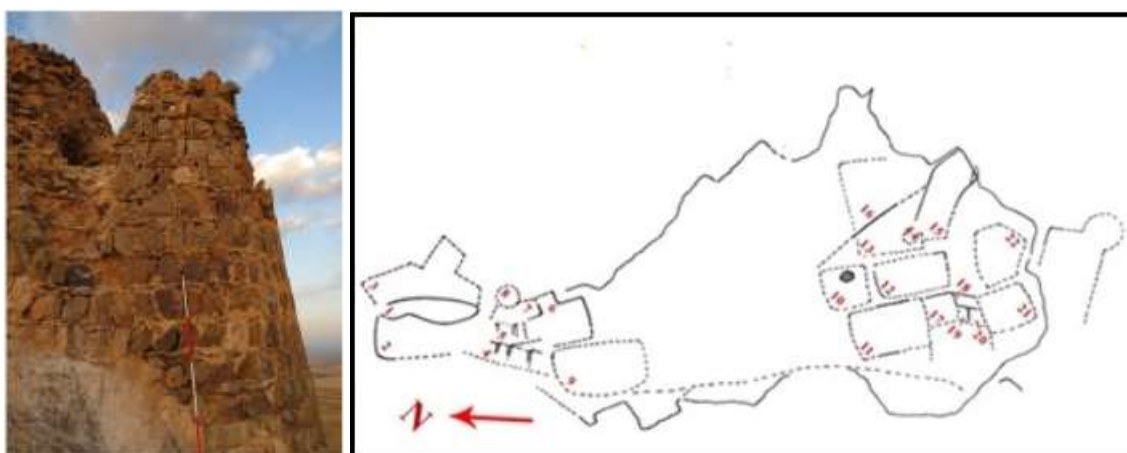
با توجه به قرارگیری قلعه دز در دامنه اشتران‌کوه یا شیران‌کوه که جوینی نیز بدان اشاره کرده است (جوینی، ۱۳۷۵: ۲/۱۱۲)؛ قرارگیری قلعه دز در بخش جاپلق شهرستان ازنا که نیشابوری نیز اشاره کرده که قلعه فرزین در نزدیکی گاپله یا جاپلق امروزی بوده است (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۶۲)؛ قرارگیری قلعه فرزین در «جلوی دربند کرج» (حموی، ۱۹۷۷: ۴/۲۴۹) که قلعه دز نیز امروزه در قسمت جنوبی کرج ابودلف و تقریباً در فاصله ۴۰ کیلومتری آن قرار گرفته است، احتمالاً قلعه دز همان قلعه فرزین متون تاریخی است. قلعه دز تنها قلعه شناخته شده در محدوده شهرستان ازنا بوده که طبق بررسی‌های

میدانی صورت گرفته، شواهدی از یافته‌های سفالی قرون میانی اسلامی در آن به دست آمده است.^۱ بر این اساس تا حدود اطمینان بخشی می‌توان پذیرفت که قلعه دز همان قلعه فرزین متون تاریخی است.

تصویر ۲-۱-۲- دورنمای قلادز / قلعه فرزین (مأخذ: موسوی و همکاران، ۱۴۰۲).

تصویر ۳-۲-۱- نقشه قلادز و یکی از برج‌های آن (مأخذ: موسوی و همکاران، ۱۴۰۲).

^۱ لازم به یادآوری است که در مقاله «قلادز ازنا: استحکاماتی نویافته در گستره سرزمین‌های پارت و ساسانی و نقش آن در تجارت محلی و فرامنطقه‌ای»، سفال‌های زیادی از قرون میانی اسلامی معرفی شده که تماماً به اشتباه تاریخ دوره اشکانی و ساسانی برای آنها در نظر گرفته شده است (موسوی کوهپر و دیگران، ۱۴۰۲: ۸۶، شکل ۱۵). این در حالی است که برخی از این سفال‌ها از نمونه‌های خمیره فریت شاخص قرن ۶-۷ ق هستند.

۳-۲-۱- قلعه گریت یا سر تنگ قلا

قلعه گریت در اصل تابستان گاه حکومت لر کوچک و مقر تابستانی اتابک بوده که در برخی منابع تاریخی نیز بدان اشاره شده است (مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۴۹، ۵۵۰ و ۵۵۶؛ بهرامی و صلاح، ۱۳۹۰: ۹۵). علاوه بر این، برخی حاکمان اتابکان لر کوچک هم چون سیف‌الدین رستم، گریت را به عنوان مرکز حکمرانی خود انتخاب کرده بودند (نطنزی، ۱۳۸۳: ۵۵). این اثر امروزه بر بلندای تک کوهی کم ارتفاع به نام «سر تنگ» از توابع بخش پاپی شهرستان خرم‌آباد، قرار گرفته که با یک بارو محصور شده است (تصویر ۲-۱-۴- سمت چپ). در داخل آن نیز فضاهای معماری گوناگون هم چون برج‌های دیده‌بانی و چندین اتاق وجود دارد (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ۱۵۱/۲ و حسینی‌نیا و دیگران، ۱۳۹۴: ۷-۱۰).

۴-۲-۱- قلعه چنگری

از این قلعه نیز در منابع تاریخی به عنوان یک بنای وابسته به حکومت اتابکان لر کوچک، یاد شده است (مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۴۹؛ ۵۵۰ و ۵۵۶). این قلعه روی کوهی مشرف به دشت و شهر کوه‌دشت، ساخته شده و با توجه به شواهد موجود دو حصار یا بارو داشته است (تصویر ۴-۲-۱- سمت راست). علاوه بر این، بقایای فضاهای معماری فراوان و نیز یک حلقه چاه نیز در این قلعه وجود داشته است (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ج ۱: ۳۶۸-۳۶۹). این قلعه با مساحت ۷۵×۱۰۰ متر مربع، بزرگ‌ترین قلعه منطقه مانرود و شهرستان کوه‌دشت محسوب شده است. به استناد یافته‌های سفالی سطح قلعه، چنین به نظر می‌رسد که پیشینه ساخت و استفاده از این بنا به دوران تاریخی بر می‌گردد؛ اما اوج روند استقرار در آن مربوط به قرون میانی اسلامی است (حیدری و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۲).

تصویر ۴-۲-۱- نمایی از قلعه چنگری در سمت راست (مأخذ: حسینی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۴: ۸) و قلعه گریت در سمت چپ (مأخذ: حسینی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۴: ۶).

۳- قلعه‌های غیر حکومتی

۱-۳- غار-قلعه کوگان

این مجموعه بنا امروزه در نزدیکی روستای کوگان از توابع بخش معمولان شهرستان پلدختر، قرار گرفته است. در ارتباط با این بنا تاکنون پژوهش‌های زیادی صورت گرفته و نظرات مختلفی در مورد کاربری و قدمت احتمالی آن بیان شده است. از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: تاریخ دوره اشکانی و کاربری معبد مهرپرستی (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ۲/۲۳-۲۳).

۲۹ و حسن پور و میرزایی، ۱۳۹۸: ۶۵) و تاریخ اواخر هزاره دوم قبل از میلاد تا دوران اسلامی و کاربری معبد صابئین (سجادی، ۱۳۷۷: ۷۲). در منابع تاریخی اطلاعات در مورد این بنا، نیامده است؛ جز آنکه در کتاب «جغرافیای لرستان پیش کوه و پشت کوه» از دوره قاجاریه، به این ابنیه با نام «کرکان یا کوکان»، اشاره شده است. در این کتاب هم چنین به غار متروکه دست کند آن و برخی فضاهای مشهود در داخل غار مانند «زیرخانه و بالاخانه»، اشاره شده است (جغرافیای لرستان پیش کوه و پشت کوه، ۱۳۹۵: ۱۲۴-۱۲۶). در مورد فضاهای مختلف معماری غار و قلعه کوگان، توصیفات نسبتاً مناسبی توسط پژوهشگرانی چون ایزدپناه ارائه شده است (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ۲۲/۲ تا ۲۹)؛ به همین دلیل در اینجا مختصراً به این فضاها اشاره خواهد شد که بخشی از آن حاصل بررسی میدانی است.

این مجموعه از یک غار دست کند سه طبقه در دل صخره‌های کوه تشکیل شده که در داخل آنها تعدادی فضاهای قابل سکونت (تصویر ۱-۱-۳)، فضاهای ذخیره‌سازی آب و آذوقه، فضاهای که احتمالاً برای برگزاری مراسم مذهبی کاربرد داشته‌اند و هم چنین فضاهای احتمالی برای نگهداری، وجود دارد. راه ورودی به مجموعه دست‌کند در سمت شمال و از داخل دره باریکی بوده که با یک رشته پلکان (تخریب شده)، به ورودی می‌رسد. مهم‌ترین بخش سازه دست‌کند در طبقه سوم قرار گرفته که شامل یک فضای بزرگ تالارمانند با حوضچه آبی در گوشه شرقی آن است. بر بالای کوهی که سازه دست‌کند در آن ایجاد شده، بقایای ویران شده یک قلعه وجود دارد.

تصویر ۱-۱-۳- بخشی از فضای داخل غار کوگان (مأخذ: نگارندگان).

آنچه که از آثار معماری باقی مانده این قلعه قابل تشخیص است می‌توان به اتاق‌های متعدد، یک آب‌انبار بزرگ و یک تونل مسدود با شیب ملایم، اشاره کرد (تصویر ۲-۱-۳). در سمت منتهی الیه شرقی این قلعه نیز شواهدی از یک راه باریک کننده شده در کوه وجود دارد که به سمت پائین ادامه پیدا می‌کند. احتمالاً این مسیر راه دسترسی در به داخل سازه دست‌کند بوده است. در بررسی میدانی این قلعه، علاوه بر آثار معماری، قطعات اندک و پراکنده‌ای از سفال‌های بدون لعاب و لعاب‌دار نیز شناسایی شد که از نمونه‌های شاخص آنها می‌توان به سفال‌های شبه‌پیش از تاریخی (منقوش بدون لعاب) و

لعاب‌دار تک‌رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی خمیره فریتی^۲، اشاره کرد (تصویر ۳-۱-۳ - سمت راست). سفال‌های شبه‌پیش از تاریخی عموماً در بازه زمانی قرون ۵ تا ۵۸۰ ق. تاریخ‌گذاری شده و در بیشتر مناطق ایران هم‌چون قلعه‌های اسماعیلیه قهستان نیز شناسایی شده‌اند (صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۰-۹۱: ۱۳۶-۱۳۷). سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ خمیره فریتی که در این محوطه نیز به صورت پراکنده شناسایی شده، عموماً در بازه زمانی قرن ۶-۷ ق. تاریخ‌گذاری شده‌اند (Mason, 2004: 123). با توجه به این موارد، حداقل می‌توان چنین بیان کرد که یکی از ادوار مهم استقرار این محوطه بر اساس یافته‌های سفالی مربوط به بازه زمانی قرون میانی اسلامی است.

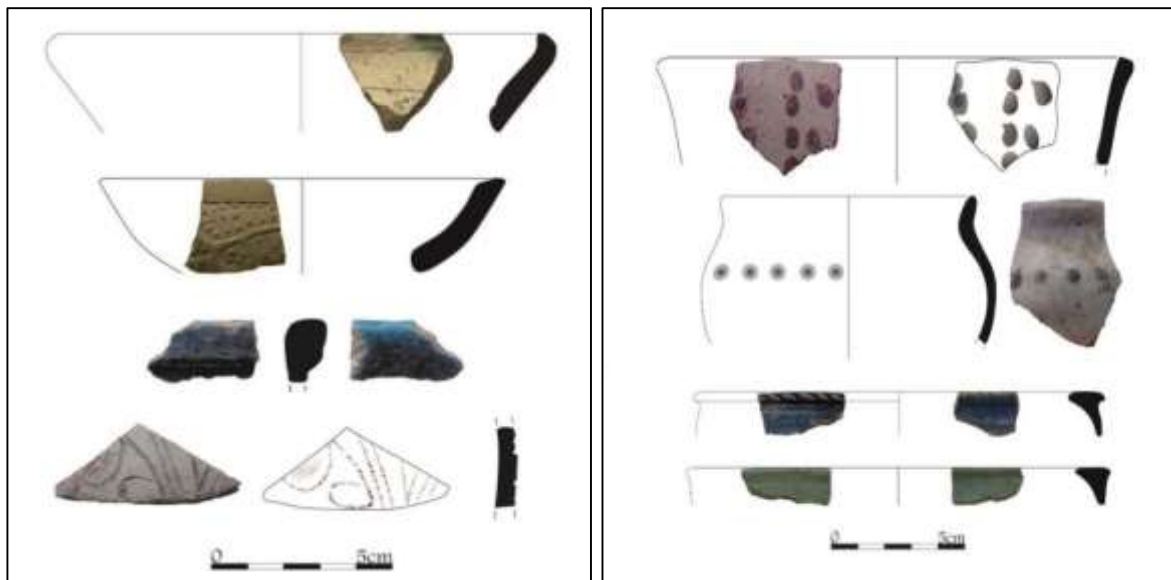
تصویر ۳-۱-۲- فضای قلعه قرار گرفته در مجموعه غار-قلعه کوگان (مأخذ: بهرامی، ۱۴۰۰).

تقریباً مشابه غار دست‌کند کوگان و فضاهای متنوع معماری آن، در برخی دیگر از غارهای دست‌کند استان هم‌چون آراز، دز و ر، ارجنک و دورک^۳، نیز به دست آمده که در سطح آنها نیز سفال‌های شاخص قرون میانی اسلامی به دست آمده است (مهدور، ۱۳۸۵: ۲۳۴ و ۲۳۵؛ حسن‌پور و میرزایی، ۱۳۹۸: ۳۷-۴۰ و ۴۹-۵۰؛ حیدری، ۱۳۸۶: ۲۸۶ - ۲۸۹ و ۳۰۳ - ۳۰۶). علاوه بر این آثار، ساختار قلعه و سازه‌های مختلف معماری کوگان مانند برخورداری از چند حوض‌انبار، تا حدود زیادی مشابه قلعه منگره بوده که در بازه زمانی قرون میانی اسلامی از اهمیت زیادی در مسیر لرستان به خوزستان، برخوردار بوده است (قلاوند و علی‌پور، ۱۳۹۴ و ایزدپناه، ۱۳۵۰: ۴/۲). قلعه منگره، تا مدت‌ها زیر نظر حکومت‌های وقت منطقه اداره می‌شده است (مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۶). این قلعه برای چند دهه تحت نفوذ برخی حاکمان وقت لر کوچک مانند شجاع‌الدین خورشید (۵۷۵-۵۶۲ ق.) و برخی وابستگان خلافت عباسی بوده است (بهرامی و صلاح، ۱۳۹۰: ۸۲؛ نظری، ۱۳۸۳: ۴۹-۵۰)؛ اما احتمالاً در نیمه اول قرن هفتم هجری به اشغال پیروان اسماعیلیه در آمد. اما در نهایت توسط هولاکوخان مغول فتح گردید (صفاکیش و حاتمیان، ۱۳۹۶: ۱۰۶). نکته قابل توجه آنکه در هیچ‌یک از منابع تاریخی اشاره‌ای به قلعه کوگان یا قلعه‌ای که در آن منطقه قرار گرفته باشد، نشده است. بدین سبب احتمال داده می‌شود که کوگان یک قلعه غیر

^۲ خمیره فریتی یا شبه‌چینی که نوعی خمیره مصنوعی سفیدرنگ به تقلید از خمیره چینی است.

^۳ Araz, Dez-Var, Erjenak, Durak.

حکومتی بوده که توسط مخالفان حکومت‌های وقت منطقه، اداره می‌شد. نظر به اینکه شیوه قلعه‌سازی کوگان و سازه‌های داخلی آن، تا حد زیادی مشابه با نمونه‌های منسوب به اسماعیلیه بوده، این احتمال داده می‌شود که کوگان در این بازه زمانی توسط پیروان این فرقه اداره می‌شده است.

تصویر ۳-۱-۳- نمونه‌ای از سفال‌های شاخص قلعه کوگان در سمت راست و قلعه شینه در سمت چپ. مأخذ: نگارندگان.

۳-۲- قلعه شینه

این بنا روی تک کوه مرتفعی در نزدیکی روستای شینه از توابع شهرستان الشتر، ساخته شده است. این کوه در اصل به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم شده که در وسط آن یک تنگه قرار گرفته است. روی هر دو کوه بقایای معماری وجود دارد که در محل با نام‌های «شاه‌نشین» و «شایی‌لو»، شناخته شده‌اند (تصاویر ۱-۲-۳ و ۲-۲-۳ و ۳-۲-۳). شاه‌نشین در اصل تک کوه شمالی بوده که بقایای قلعه بزرگی با چندین اتاق و چند حوض انبار، روی آن دیده می‌شود؛ همین وضعیت در کوه جنوبی نیز وجود دارد (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ج ۲: ۲۷۷-۲۷۸). با توجه به اطلاعات منتشر شده موجود، پیشینه ساخت این قلعه به دوره اشکانی می‌رسد؛ اما دوره اوج حیات و رونق آن به قرون میانی اسلامی بر می‌گردد (خسروی، ۱۳۹۵: ۶۵). در این بازه زمانی و به ویژه قرن ۵ هجری. منطقه الشتر به عنوان یکی از حاکم‌نشینان دولت بَرَسقیان^۴ شناخته شده بود (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۵۶؛ راوندی، ۱۳۳۳: ۲۲). الشتر از لحاظ سیاسی، اهمیت زیادی در این برهه زمانی داشته است. در عین حال که الشتر یا لاشتر در مسیر راه اصلی ارتباطی ری و همدان به شاپورخواست و سپس خوزستان نیز قرار داشته است (اصطخری، بی تا: ۱۹۷؛ ادریسی، ۱۴۰۹: ق ۲/ ۶۷۶؛ این حوقل، ۱۳۹۲: ۳۵۸).

^۴. با تسلط سلجوقیان بر منطقه جبال و برفتادن حکومت آل حسنویه در لرستان، بازماندگان آل حسنویه به سلجوقیان پیوستند. یکی از غلامان خاندان حسنویه بنام بَرَسق کبیر در دربار سلجوقی پیشرفت کرد و توانست حکومت بخشی از قلمرو اربان پسین خود در لرستان را بدست بیاورد. فرزندان و بازماندگان وی با نام بَرَسقیان توانستند تا نیمه قرن ششم هجری بر لرستان حکومت کنند (رحمتی، ۱۳۹۷: ۱۱۱-۱۲۷).

تصویر ۱-۲-۳- دورنمای قلعه شینه. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۲-۲-۳- بقایای معماری قلعه شینه. مأخذ: نگارندگان.

بنا به این دلایل مشخص است که موقعیت قرارگیری قلعه در این بازه زمانی هم از لحاظ سیاسی و هم از لحاظ اقتصادی بسیار اهمیت داشته است. نظر به اینکه در هیچ‌یک از منابع تاریخی قرون میانی اسلامی اشاره‌ای به این قلعه مهم نشده، احتمال دارد که این قلعه نیز توسط گروه‌های سیاسی یا مذهبی غیر حکومتی اداره می‌شده است. لازم به ذکر است که در بررسی‌های سطحی این قلعه نیز قطعات پراکنده‌ای از سفال‌های بدون لعاب و لعاب‌دار دوران اسلامی به‌دست آمد که نشان‌دهنده اهمیت آن در این برهه زمانی است. از جمله سفال‌های شاخص به‌دست آمده می‌توان به نمونه‌های با تزئین قالبی، اسگرافیاتو و لعاب‌دار تک‌رنگ خمیره فریتی، اشاره کرد (تصویر ۳-۱-۳ سمت چپ). این سفال‌ها عموماً با توجه به گاهنگاری‌های نسبی صورت گرفته، مربوط به بازه زمانی قرون میانی اسلامی هستند (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۱؛ Mason, 2004: 123 & Fehrevari, 1973: 65).

تصویر ۳-۲-۳- بقایای معماری قلعه شینه. مأخذ: نگارندگان.

۴- تحلیل و بررسی

یکی از مسیرهای ارتباطی سوق الجیشی که سابقاً از همدان و ری شروع شده و تا خوزستان و پس از آن ادامه داشته، از محدوده استان لرستان عبور می کرده است. در محدوده این استان، حداقل دو شهر کهن لاشتر (الشر) و شاپورخواست (خرم آباد)، در مسیر این راه قرار داشت. در این میان، مسیر شاپورخواست به شهر لور و منطقه خوزستان، عمدتاً کوهستانی و صعب العبور بوده است (اصطخری، بی تا: ۱۹۷؛ ادیسی، ۱۴۰۹: ۲/ ۶۷۶؛ ابن حوقل، ۱۳۹۲: ۳۵۸). مسیری نیز از شاپورخواست به سمت کرج ابودلف منتهی می شده که در طول این مسیر نیز شهر بروجرد قرار داشته است (ابن مسکویه، ۱۹۰۹: ۵/ ۳۱۷). بر همین اساس قرارگیری منطقه لرستان در مسیر راه های مهم ارتباطی، یکی از دلایل اهمیت لرستان در بازه زمانی قرون میانی اسلامی بوده است؛ در عین حال که یکی از دلایل مهم ایجاد تأسیسات نظامی مانند قلعه در این منطقه نیز وجود این راه ها و ضرورت حفاظت و برقراری امنیت در آن بوده است.

همان گونه که قبلاً یادآوری گردید، در قرون میانی اسلامی علاوه بر عامل راه، وجود حکومت های کوچک و بزرگ محلی در منطقه و در عین حال قرارگیری لرستان در حد واسط دو منطقه مهم خوزستان و عراق از یک طرف و فلات مرکزی ایران از طرف دیگر، از جمله عوامل مهم دیگری بودند که ضرورت ایجاد تأسیسات تدافعی و نظامی را در منطقه نشان می دهند. این عوامل باعث شده بود حکومت های وقت این دوران منطقه، اقدام به ساخت، بازسازی یا استفاده مجدد از قلعه های نظامی باقمانده از گذشته کنند (جدول ۱). این قلاع یا در نزدیکی و مجاورت شهرهای مهم یا در مسیر راه های ارتباطی اصلی منطقه قرار داشتند؛ مانند قلعه شاپورخواست در مجاورت شهری به همین نام و قلعه فرزین در مسیر راه ارتباطی شاپورخواست به کرج ابودلف و اصفهان. علاوه بر این، در برخی مناطق که شرایط آب و هوایی مناسب تری داشته و بعضاً از یک مرکزیت سیاسی نیز برخوردار بودند نیز قلاعی ایجاد شده بود؛ مانند قلعه گریت که در اصل تابستان گاه حکومت اتابکان لر کوچک بوده است. این قلاع از لحاظ ویژگی های معماری اشتراکاتی با هم دارند که شامل این موارد است: مسیر دسترسی مناسب، داشتن پلان نامنظم؛ ساخت قلعه با مصالحی مانند لاشه سنگ، خشت و چینه؛ داشتن یک یا دو ردیف حصار یا بارو؛ داشتن تعداد قابل توجهی برج دیده بانی دایره ای شکل بسته به وسعت قلعه؛ داشتن اتاق های متعدد؛ داشتن برخی تأسیسات مرتبط با آب مانند چاه و به ندرت حوض انبار (تصویر ۱-۴ و جدول ۱-۴). این قلاع به دلیل برخورداری از موقعیت سیاسی مهم در منطقه، به کرات در متون تاریخی نیز بدان ها اشاره شده است.

تصویر ۱-۴- آب انبار / حوض انبار قلعه شینه. مأخذ: نگارندگان.

ویژگی ها و مشخصات	نام قلعه	نوع قلعه	قلعه‌های قرون میانه اسلامی استان لرستان
<ul style="list-style-type: none"> - مسیر دسترسی مناسب - داشتن پلان نامنظم - مصالح ساخت: لاشه سنگ، آجر خشت و چینه - وجود یک یا دو ردیف حصار یا بارو - برج‌های دیده‌بانی دایره‌ای شکل - داشتن اتاق‌های متعدد - تأسیسات ذخیره آب مانند چاه و حوض انبار - قرارگیری در نزدیکی و مجاورت مراکز شهرهای یا در مسیر راه‌های ارتباطی اصلی - ذکر نام آنها در منابع تاریخی 	<ul style="list-style-type: none"> ۱- قلعه فلاک الافلاک ۲- قلعه فرزین ۳- قلعه گریت ۴- قلعه چنگری 	الف) قلعه‌های حکومتی	
<ul style="list-style-type: none"> - مسیر دسترسی سخت‌تر و صعب‌العبور نسبت به قلعه‌های حکومتی - داشتن حصار، برج دیده‌بانی و اتاق‌های مختلف، - قراگیری بر بالای ارتفاعات و کوه‌ها - داشتن پلان نامنظم - مصالح ساخت لاشه سنگ و چینه و گل - حوض انبارهای متعدد - فضاهای ذخیره آذوقه - از این قلعه‌ها در منابع تاریخی ذکری به میان نیامده - دوری از مراکز شهری - قرارگیری در حاشیه راه‌های ارتباطی 	<ul style="list-style-type: none"> ۱- قلعه شینه ۲- قلعه کوغان 	ب) قلعه‌های غیر حکومتی / قلعه‌های وابسته به نیروهای مخالف حکومت	

جدول ۱-۴- دسته‌بندی قلعه‌های قرون میانه اسلامی لرستان و مشخصات آنها. مأخذ: نگارندگان.

علاوه بر قلعه‌های حکومتی، تعدادی قلعه شاخص دیگر از این برهه زمانی در محدوده استان لرستان شناسایی شده در منابع تاریخی به آنها اشاره‌ای نشده است. این قلاع عمدتاً در مسیر راه اصلی ارتباطی همدان به الشتر، شاپورخواست و سپس لور، قرار دارند؛ در عین حال که به نسبت قلاع حکومتی، از مسیر دسترسی سخت‌تر و صعب‌العبورتری برخوردار هستند مانند قلعه شینه. در این ابنیه به‌جز برخی فضاهای معماری مانند حصار، برج دیده‌بانی و اتاق‌های مختلف، فضاهای مهم دیگری هم چون حوض انبارهای متعدد و بعضاً فضاهای ذخیره آذوقه نیز وجود داشته است. علاوه بر این، در برخی قلاع مانند کوگان، علاوه بر سازه اصلی قلعه، سازه‌های متعدد و بزرگی به‌صورت دست‌کند نیز در دل کوه تراشیده شده است. مشابه چنین سازه‌های دست‌کندی، در برخی مناطق دیگر لرستان نیز شناسایی شده است. نظر به اینکه از این قلعه‌ها در منابع تاریخی ذکری به میان نیامده، ساختاری تقریباً متفاوت با قلاع حکومتی داشته و در عین حال که در حاشیه راه‌های ارتباطی بویژه راه ارتباطی همدان به خوزستان قرار دارند، این احتمال داده می‌شود که به نحوی در یک برهه زمانی مرتبط با نیروهای غیر حکومتی مانند پیروان اسماعیلیه بوده‌اند.

در خصوص حضور اسماعیلیان در منطقه برخی از منابع تاریخی، نکات مهمی را بیان کرده‌اند. برای نمونه قزوینی رازی مؤلف قرن ۶ ه.ق در کتاب «النفیض» و در توصیف مذاهب رایج در لرستان تا خوزستان به این نکته اشاره دارد که در این مناطق «ملحدان اسماعیلی به راحتی اقدام به تبلیغات مذهب خود می‌کردند، مناطق زیادی را در جبال کوهستان تصرف کرده و خطبه بنام نزار و صباح می‌خواندند» (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۳۰۴ و ۴۶۹). همین نکته به نحوی دیگر در اشارات «بنیامین تطیلی» اسپانیایی نیز آمده است. وی که در سال ۵۵۹ ه.ق به بغداد رفته بود، در سفرنامه خود اشاره به حضور و سکونت پیروان اسماعیلیه در کوهستان‌های بین راه شوش تا همدان، کرده است (جوادی و فلور، ۱۳۹۷: ۱۲۰). با استناد به متون تاریخی چنین به نظر می‌رسد که اسماعیلیان در این دوره با برخی حاکمان و بزرگان برسقی سرستیز داشتند؛ به نحوی که در سال ۴۹۰ ه.ق برسق اول را در نزدیکی سرخس به قتل رساندند (همدانی، ۲۰۰۸: ۶۰؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ۱۰/۲۷۱)؛ هم‌چنین در سال ۵۲۰ ه.ق نیز آق‌سنقر برسقی را ترور کردند که برای سالیان متمادی شحنه بغداد بود (ابن‌وردی، ۱۳۸۹: ۴۶/۲). بنا به این دلایل احتمالاً یکی از مهم‌ترین دشمنان داخلی برسقیان، نیروهای اسماعیلی بودند که به استناد منابع تاریخی، در بخش‌های مختلفی از لرستان حضور داشته‌اند.

با توجه به شواهد موجود چنین به نظر می‌رسد که حضور اسماعیلیان در منطقه تا زمان شروع حملات هولاکوخان مغول ادامه داشته است؛ به نحوی که با حضور وی در سال ۶۵۴ ه.ق به شهر لور (شمال اندیمشک امروزی)، به تدریج قلاع مهم آنها در کوهستان‌های لرستان مانند منگره، تصرف شده و ساکنین آنها از بین رفته‌اند (صفاکیش و حاتمان، ۱۳۹۶: ۱۰۶). لازم به تذکر است که در همین زمان، حاکم وقت اتابکان لر کوچک یعنی بدرالدین مسعود (۶۴۰ تا ۶۵۸ ه.ق) بنا به دلایلی با هولاکوخان هم‌پیمان شده تا بتواند خلیفه وقت عباسی را سرکوب کند (مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۵۷؛ بناکتی، ۱۳۸۷: ۴۱۷؛ الهیاری و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۵۵). شاید یکی از دلایل دیگر چنین پیمانی، همراهی با مغولان در جهت سرکوب اسماعیلیان بوده است؛ چرا که خود حاکمان اتابک لر کوچک و به‌ویژه بدرالدین مسعود، نه تنها پیرو مذهب تسنن شافعی بوده، بلکه خود از عالمان و فقیهان بزرگ این مذهب بوده است (خودگو، ۱۳۷۸: ۶۷-۶۸). به همین دلیل بدیهی است که وی با اندیشه‌های اسماعیلیه نیز سرستیز داشته است. با توجه به این دلایل چنین به نظر می‌رسد که اسماعیلیان با حکومت‌های وقت منطقه مانند برسقیان و اتابکان لر کوچک سرستیز و دشمنی داشته‌اند. در نتیجه برای دفاع از خود و در امان ماندن از

حملات این حکومت‌ها یا باید تقیه کرده و اسماعیلی بودن خود را کتمان می‌کردند یا اینکه در مناطق دوردست و صعب‌العبور و در قلعه‌های تدافعی یا نظامی ساکن می‌شدند؛ موضوعی که مشابه آن را به کرات در قلاع اسماعیلیه رشته کوه البرز، فلات مرکزی و قهستان، می‌توان ملاحظه کرد.

نتیجه‌گیری

استان لرستان به دلیل کوهستانی بودن و موقعیت راهبردی‌اش در مسیر راه‌های ارتباطی مهم، از دوران پیشا اسلامی تا دوران قاجار محل مناسبی برای ساخت و ساز قلعه‌ها بوده است. در این میان یکی از ادواری که شاهد ساخت‌وساز یا استفاده زیاد از قلاع مختلف در لرستان هستیم، قرون میانی اسلامی است. در این بازه زمانی برخی حکومت‌های نیمه‌مستقل مانند آل-کاکویه، برسقی و اتابکان لر کوچک، در سطح منطقه روی کار آمده که بعضاً نزاع‌هایی سیاسی بین حاکمان یا امرای آنها صورت می‌گرفت. امرای این حکومت‌ها بعضاً در برخی قلاع مهم منطقه مانند دژ شاپورخواست ساکن بوده یا در برهه‌های زمانی خاصی از این قلاع استفاده می‌کردند مانند قلعه گریت. اما در کنار قلعه‌هایی که به نحوی تحت سیطره حاکم‌نشینان منطقه قرار داشتند، تعدادی قلعه دیگر نیز وجود داشته که احتمالاً توسط نیروهای نظامی غیر حکومتی یا مخالف حکومت-های وقت منطقه اداره می‌شدند. نظر به اینکه به استناد منابع تاریخی در این دوره شاهد حضور پررنگ اسماعیلی‌مذهبان در سطح منطقه هستیم و با توجه به ماهیت این مذهب و به الگوی استقرار آنها در مناطق دیگر، احتمالاً بسیاری از این قلاع مانند دژ شینه و غار گوغان محل مناسبی برای پیروان این فرقه بوده است.

با توجه به این موارد در پژوهش حاضر دو گروه مختلف قلاع حکومتی و غیر حکومتی در بازه زمانی قرون میانی اسلامی، در سطح استان لرستان مورد بررسی قرار گرفتند. اینکه پیشینه ساخت این قلاع به کدام دوره بر می‌گردد، در این پژوهش مد نظر نبوده است؛ بلکه صرفاً به استناد شواهد معماری، یافته‌های سطحی و اشارات منابع تاریخی، بازه زمانی قرون میانی اسلامی در این آثار مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به این مطالعات چنین مشخص شد که قلاع حکومتی از لحاظ نوع سازه و سهولت دسترسی، تفاوت‌های قابل توجهی با نمونه‌های غیر حکومتی این دوران داشته‌اند. قلاع حکومتی مسیر دسترسی مناسب‌تری داشته و از سازه‌های مرتبط با ذخیره آب و آذوقه کمتری برخوردار بوده‌اند. اما نمونه‌های غیر حکومتی منطقه نه تنها در بالای ارتفاعات صعب‌العبور قرار داشته، بلکه تماماً دارای سازه‌های مرتبط با ذخیره آب و آذوقه هستند. در عین حال که اشارات منابع تاریخی نیز تا حدودی مؤید این مطلب است.

منابع و مأخذ:

منابع فارسی

- افشارفر، ناصر، (۱۳۷۸). *فلک‌الافلاک و پیوند آن با تاریخ لرستان*، نشریه رشد آموزش تاریخ، س ۱، ش ۱، صص ۵۲-۵۵.
- ایزدینپناه، حمید، (۱۳۵۰). *آثار باستانی و تاریخی لرستان*، ج ۲، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- بناکتی، محمد بن داوود، (۱۳۸۷). *تاریخ بناکتی*، به کوشش جعفر شعار، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بهرامی، روح‌اله و صلاح، مهدی، (۱۳۹۰). «دولت آل خورشید و خلافت عباسی: بررسی مناسبات سیاسی اتابکان لر کوچک با دربار خلافت عباسی»، *مجله پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان*، سال ۳، شماره ۳، صص ۷۷-۹۸.
- تتوی، احمد بن نصرالله، (۱۳۸۲). *تاریخ الفی*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، ج ۸، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- بی نام، (۱۳۹۵). *جغرافیای لرستان پیشکوه و پشتکوه*، به کوشش سکندر امان‌اللهی بهاروند، خرم‌آباد: انتشارات شاپورخواست.
- جوادی، حسن و فلور، ویلم، (۱۳۹۷). *سه سفرنامه رابی بنیامین تطیلی، آنتونیو تررو و میگله ممبره از زمان سلطان سنجر و اوایل صفوی*، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- جوینی، عطاملک، (۱۳۷۵). *تاریخ جهان‌گشا*، تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
- حسن‌پور، عطا و میرزایی، رضا، (۱۳۹۸). *گنجینه آب لرستان*، تهران: نشر هم‌پا.
- حسینی‌نیا، مهدی، حیدری، مهدی و حاجی‌زاده، کریم، (۱۳۹۴). «معماری قلعه گریت: یادنامه‌ای از دوره اتابکان با استفاده از علوم باستان‌شناختی و جغرافیا»، *مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران*، بیرجند: انتشارات دانشگاه بیرجند، صص ۱-۱۶.
- حموی، یاقوت، (۱۹۷۷). *معجم‌البلدان*، تصحیح و ووستنفلد، بیروت: مطبعه دار صادر.
- حیدری، احمد، (۱۳۸۶). گزارش بررسی و شناسایی آثار و مکان‌های فرهنگی دهستان پیشکوه ذلّقی بخش بشارت شهرستان لیگودرز، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان لرستان، منتشر نشده.
- حیدری، مهدی، حسینی‌نیا، مهدی و بهرامی، امیر، (۱۳۹۴). «بررسی قلعه چنگری»، *مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران*، بیرجند: انتشارات دانشگاه بیرجند، صص ۱-۱۶.
- خسروی، لیلا، (۱۳۹۵). «پژوهشی در آرامگاه تاریخی موسوم به حاجی بکتاش در منطقه شینه قلائی لرستان»، *فصل‌نامه تخصصی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری*، سال ۲، شماره ۴، صص ۵۹-۷۷.
- خودگو، سعادت، (۱۳۷۸). *اتابکان لر کوچک*، خرم‌آباد: انتشارات افلاک.
- دهگان، ابراهیم، (۱۳۳۳). «قلعه فرزین»، *نشریه نیما*، ش ۷۰، صص ۸۵-۸۶.
- راوندی، محمد، (۱۳۳۳). *راحه‌الصدور و آیه‌السرور*، به کوشش محمد اقبال، تهران: نشر امیرکبیر.
- رحمتی، محسن، (۱۳۹۶). «آوردگاه سلطان محمد خوارزمشاه و لشکر مغول»، *مجله تاریخ ایران*، سال ۱۰، شماره ۳، صص ۱-۲۳.
- رحمتی، محسن، (۱۳۹۷). «خاندان برسقی و تحولات عصر سلجوقی»، *مجله پژوهش‌های تاریخی*، سال پنجاه و چهار، دوره جدید، سال دهم، شماره اول (پیاپی ۳۷)، بهار ۱۳۹۷، صص ۱۱۱-۱۲۷.
- رفیعی، حسن رضا، (۱۳۹۵). «مکان‌یابی آخرین میدان‌گاه نبرد سلطان محمد خوارزمشاه با مغولان»، *مجله پژوهش‌نامه تاریخ*، س ۱۱، ش ۴۲، صص ۱۱۱-۱۲۸.
- سبزی، موسی، همتی ازندرانی، اسماعیل و امید، کاظم، (۱۳۹۸). «بررسی جایگاه و اهمیت قلعه ساسانی شاه جُعل (جِقلَه) بروجرد در حفظ امنیت راه‌های منطقه زاگرس مرکزی»، *فصلنامه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء*، سال بیست و نهم، دوره جدید، شماره ۴۴، پیاپی ۱۳۴، زمستان ۱۳۹۸، صص ۵۴-۳۵.
- ستوده، حسینقلی، (۱۳۴۷). *تاریخ آل مظفر*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سجادی، علی، (۱۳۷۷). *غار کوگان چشمک لرستان*، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان لرستان، منتشر نشده.
- صدیقیان، حسین و غلامی، حسین، (۱۳۹۱). «سفال‌های اسلامی منقوش بدون لعاب (شبه‌پیش از تاریخی) ایران»، *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، سال ۳-۴، شماره ۶-۷، صص ۱۳۴-۱۴۲.
- صفاکیش، حمیدرضا و حاتمیان، همایون، (۱۳۹۶). «لور: تثبیت ایلخانیان»، *مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، سال ۱، شماره ۲، صص ۱۰۵-۱۱۴.
- عتبی، ابونصر محمد بن عبدالجبار، (۱۳۳۴). *تاریخ یمینی*، ترجمه ابوشرف ناصح بن ظفر بن سعد جرفادقانی، تهران: چاپخانه محمدعلی فردین.
- قاسمی، فرید، (۱۳۹۴). *دانشنامه خرم‌آباد*، تهران: نشر سید فرید قاسمی.
- قبادی‌زاده، حمزه، (۱۴۰۳). گزارش لایه‌نگاری قلعه فلک‌الافلاک، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان لرستان، منتشر نشده.

قزوینی رازی، نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل، (۱۳۵۸). *التقصص*، تصحیح میرجلال‌الدین محدث، تهران: چاپخانه زر.

قلادوند، مصطفی و علی‌پور، امین، (۱۳۹۴). «بررسی و پژوهشی در قلعه منگره: نمونه‌ای از قلعه‌های باستانی کنار شاهراه جندی‌شاپور به شاپورخواست»، *مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران*، بیرجند: انتشارات دانشگاه بیرجند، صص ۱-۱۲.

کریمی، فاطمه و کیانی، محمد یوسف، (۱۳۶۴). *هنر سفال‌گری دوره اسلامی*، تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.

مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۲). *نزهة القلوب*، تصحیح گای لسترنج، تهران: دنیای کتاب.

مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات امیرکبیر.

موسوی کوهپیر، سید مهدی، حسینی سریش، بهزاد و امیرحاجلو، سعید، (۱۴۰۲). «قلادز ازنا: استحکاماتی نویافته در گستره سرزمین‌های پارت و ساسانی و نقش آن در تجارت محلی و فرمانطقه‌ای»، *مجله جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام*، س ۸، ش ۱، صص ۸۵-۱۰۱.

مهردور، مجتبی، (۱۳۸۵). گزارش بررسی، شناسایی و مستندسازی آثار باستانی بخش پاپی شهرستان خرم‌آباد، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان لرستان، منتشر نشده.

نطنزی، معین‌الدین، (۱۳۸۳). *منتخب‌التواریخ*، تصحیح پروین اصطخری، تهران: انتشارات اساطیر.

نیشابوری، خواجه امام ظهیرالدین، (۱۳۳۲). *سلجوق‌نامه*، به کوشش اسمعیل افشار، تهران: چاپخانه خاور.

الهیاری، فریدون؛ اعلامی زواره، زهرا و فیاض انوش، ابوالحسن، (۱۳۹۸). «بررسی تکاپوهای مشروعیت‌یابی اتابکان لر کوچک از حمله مغول تا تأسیس سلسله ایلخانی»، *مجله پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، س ۷، ش ۲، صص ۱۴۳-۱۶۰.

یوسف‌وند، یونس؛ رهنما حسنوند، شهرام و امیری مهرداد، (۱۴۰۲). «بررسی راه ارتباطی شاپورخواست به نهاوند در دوران اسلامی بر اساس شواهد باستان‌شناسی و منابع مکتوب»، *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، ۵۶ (۱)، صص ۷-۳۵.

----، و نیستانی، جواد، (۱۳۹۸). «راه‌های ارتباطی بخش غربی استان لرستان (طهران) در دوره ساسانی و سده‌های آغازین اسلامی (با تأکید بر مسیرهای بهاره)»، *فصلنامه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء*، سال بیست و نهم، دوره جدید، شماره ۴۴، پیاپی ۱۳۴، زمستان ۱۳۹۸، صص ۱۹۳-۱۶۵.

منابع عربی

ابن اثیر، علی بن محمد، (۱۹۶۵)، *الکامل فی التاریخ*، ج ۱۳، بیروت: دار صادر.

ابن حوقل، محمد، (۱۳۹۲). *صورة الارض*، به کوشش یوسف بیگ باباپور، قم: انتشارات مجمع ذخایر اسلامی.

ابن مسکویه، احمد بن محمد، (۱۹۰۹). *تجارب‌الأمم*، ج ۵، لیدن هلند: مطبعة بریل.

ابن وردی، زین‌العابدین بن عمر، (۱۳۸۹ق). *تاریخ ابن‌الوردی*، نجف: مطبعة الحیدریه.

ادریسی، محمد بن محمد، (۱۴۰۹ق). *نزهةالمشتاق فی اختراق‌الآفاق*، ج ۲، بیروت: مطبعة العالم الکتب.

اصطخری، ابی‌اسحاق ابراهیم بن محمد، بی‌تا، *مسالك الممالک*، بیروت: مطبعة دار صادر.

همدانی، ابوالحسن محمد بن عبدالملک، (۲۰۰۸). *قطع تاریخیه من کتاب عنوان السیر فی محاسن اهل البدو و الحضرة*، تونس: دارالغرب الاسلامیه.

References

- Fehervari, Geza, (1973), *Islamic pottery: A comprehensive study based on the Barlow collection*, London: Faber and Faber limited.
- Mason, R. B. (2004). *Shine like the Sun: Luster painted and associated pottery from the medieval Middle East*, Ontario: Mazda publishers.
- Afsharfar, N., (1999). "Falak-ol-Aflak and Its Connection to the History of Lorestan", *Roshd-e Amoozesh-e Tarikh Journal*, Vol. 1, No. 1, pp. 52-55. (In Persian).

- Izadpanah, H., (1971). *Ancient and Historical Monuments of Lorestan*, 2 Vols, Tehran: National Works Association Publications. (In Persian).
- Banakati, M. D., (2008). *Tarikh-e Banakati*, edited by Jafar Shoar, Tehran: Association of Cultural Heritage and Prominent Figures. (In Persian).
- Bahrani, R. & Salah, M. (2011). "The Khorshidid Dynasty and the Abbasid Caliphate: A Study of the Political Relations between the Atabegs of Lesser Lorestan and the Abbasid Court", *Journal of Historical Research, University of Isfahan*, Vol. 3, No. 3, pp. 77-98. (In Persian).
- Tatavi, Ahmad bin Nasrallah. (2003). *Tarikh-e Alfi*, edited by Gholamreza Tabatabai Majd, 8 Vols, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian).
- Anonymous. (2016). *Geography of Lorestan Pishkuh and Pushtkuh*, edited by Eskandar Amanollahi Baharvand, Khorramabad: Shapurkhast Publications. (In Persian).
- Javadi, Hassan & Floor, Willem. (2018). *Three Travelogues of Rabbi Benjamin of Tudela, Antonio Tenreiro, and Miguel Membree from the Time of Sultan Sanjar and Early Safavid Period*, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications. (In Persian)
- Juvayni, Ata-Malik. (1996). *Tarikh-e Jahan-Gusha*, edited by Mohammad Qazvini, Tehran: Donyaye Ketab. (In Persian).
- Hassanpour, Ata & Mirzaei, Reza. (2019). *Water Treasury of Lorestan*, Tehran: Ham-Pa Publishing. (In Persian).
- Hosseini-Nia, Mehdi, Heidari, Mehdi & Hajizadeh, Karim. (2015). "The Architecture of Grit Castle: A Memoir from the Atabeg Period Using Archaeological and Geographical Sciences", Proceedings of the Second National Conference on Iranian Archaeology, Birjand: University of Birjand Publications, pp. 1-16. (In Persian).
- Hamavi, Yaqut. (1977). *Mu'jam al-Buldan*, edited by Wüstenfeld, Beirut: Dar Sader Printing House. (In Persian).
- Heidari, Ahmad. (2007). Report on the Survey and Identification of Cultural and Historical Sites in Pishkuh Dalki District, Besharat Section, Aligudarz County, Archive of the Lorestan Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization, unpublished. (In Persian).
- Heidari, Mehdi, Hosseini-Nia, Mehdi & Bahrami, Amir. (2015). "Study of Changari Castle, Proceedings of the Second National Conference on Iranian Archaeology", *Birjand*: University of Birjand Publications, pp. 1-16. (In Persian).
- Khosravi, Leila. (2016). "A Study of the Historical Tomb Known as Haji Bektash in the Shineh Qalaei Region of Lorestan", *Quarterly Journal of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute*, Vol. 2, No. 4, pp. 59-77. (In Persian).
- Khodgoo, Sa'adat. (1999). *the Atabegs of Lesser Lorestan*, Khorramabad: Aflak Publications. (In Persian).
- Dehghan, Ebrahim. (1954). "Farzin Castle", *Yaghma Journal*, No. 70, pp. 85-86. (In Persian)
- Ravandi, Mohammad. (1954). *Rahat al-Sudur and Ayat al-Surur*, edited by Mohammad Iqbal, Tehran: Amir Kabir Publications. (In Persian).
- Rahmati, Mohsen. (2017). "The Battlefield of Sultan Muhammad Khwarazmshah and the Mongol Army", *Iran History Journal*, Vol. 10, No. 3, pp. 1-23. (In Persian).
- Rahmati, Mohsen. (2018). "The Barsiqi Family and the Developments of the Seljuk Era", *Journal of Historical Research*, Vol. 54, New Series, Vol. 10, No. 1 (Issue 37), spring 2018, pp. 111-127. (In Persian).

- Rafiei, Hassan Reza. (2016). "Locating the Last Battlefield of Sultan Muhammad Khwarazmshah against the Mongols", *Historical Research Journal*, Vol. 11, No. 42, pp. 111-128. (In Persian).
- Sabzi, Mousa; Hemmati Azandarani, Esmaeil & Omidi, Kazem. (2019). "The Role and Importance of the Sassanid Castle of Shah Joghali (Jeqlah) in Borujerd in Securing the Roads of the Central Zagros Region", *Islamic and Iranian History Quarterly*, Al-Zahra University, Vol. 29, New Series, No. 44, Issue 134, Winter 2019, pp. 35-54. (In Persian).
- Sotoudeh, Hossein Gholi. (1968). *History of the Muzaffarids*, Tehran: University of Tehran Publications. (In Persian).
- Sajjadi, Ali. (1998). *Kogan Cave in Lorestan*, Archive of the Lorestan Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization, unpublished. (In Persian).
- Sedighian, Hossein & Gholami, Hossein. (2012). "Unpainted Islamic Pottery of Iran (Prehistoric-like)", *Journal of Iranian Archaeological Research*, Vol. 3-4, No. 6-7, pp. 134-142. (In Persian).
- Safakish, Hamid Reza & Hatamian, Homayoun. (2017). "Lor: The Establishment of the Ilkhanate", *Parseh Archaeological Studies Journal*, Vol. 1, No. 2, pp. 105-114. (In Persian).
- Utbi, Abu Nasr Mohammad bin Abdul-Jabbar. (1955). *Tarikh-e Yamini*, translated by Abu Sharaf Nasih bin Zafar bin Sa'd Jarfaqdani, Tehran: Mohammad Ali Ferdin Printing House. (In Persian).
- Ghasemi, Farid. (2015). *A Small Encyclopedia of Khorramabad*, Tehran: Seyyed Farid Ghasemi Publishing. (In Persian).
- Ghobadizadeh, Hamzeh. (2024). *Report on the Stratigraphy of Falak-ol-Aflak Castle*, Archive of the Lorestan Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization, unpublished. (In Persian).
- Qazvini Razi, Nasir al-Din Abul Rashid Abdul Jalil. (1979). *Al-Naqz*, edited by Mir Jalal al-Din Mohaddes, Tehran: Zar Printing House. (In Persian).
- Qalavand, Mostafa & Alipour, Amin. (2015). "A Study of Mangerah Castle: An Example of Ancient Castles on the Jundishapur to Shapurkhast Route", *Proceedings of the Second National Conference on Iranian Archaeology*, Birjand: University of Birjand Publications, pp. 1-12. (In Persian).
- Ibn al-Athir, Ali bin Muhammad. (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh*, 13 Vols, Beirut: Dar Sader. (In Arabic).
- Ibn Hawqal, Muhammad. (2013). *Surat al-Ard*, edited by Yousef Beig Babapour, Qom: Islamic Treasures Assembly Publications. (In Arabic).
- Ibn Miskawayh, Ahmad bin Muhammad. (1909). *Tajarib al-Umam*, 5 Vols. Leiden, Netherlands: Brill Printing House. (In Arabic).
- Ibn al-Wardi, Zain al-Abidin bin Umar. (1970 CE / 1389 AH). *Tarikh Ibn al-Wardi*, Najaf: Al-Haidariyah Printing House. (In Arabic).
- Al-Idrisi, Muhammad bin Muhammad. (1989 CE / 1409 AH). *Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq*, 2 Vols, Beirut: Al-'Alam al-Kutub Printing House. (In Arabic).
- Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim bin Muhammad. (n.d.). *Masalik al-Mamalik*, Beirut: Dar Sader Printing House. (In Arabic).
- Hamdani, Abu al-Hasan Muhammad bin Abdulmalik. (2008). *Fragments from the Book "Unwan al-Sir fi Mahasin Ahl al-Badu wa al-Hadar"*, Tunis: Dar al-Gharb al-Islami. (In Arabic).